

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԱՐՏԱԳՆԱՑՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԱՌՑԻԱԼ-ԱՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Արտագնացների աշխատանքային գործունեությունը՝ տարվա որոշ շրջանը սեփական, իսկ մյուսը՝ այլեթնիկ միջավայրում, դառնում է այն կարևոր հիմքը, որի պայմաններում ձևավորվում են նրանց մշակույթի ու կենցաղի ընդհանուր և առանձնահատուկ գծերը: Եթե գյուղական բնակչության մոտ ամուր ազգակցական կապերի առկայությունը պայմանավորում է վարքի ավանդական մոդելների վերարտադրությունը, ապա նոր՝ սոցիալ-տնտեսական և մշակութային միջավայրում արտագնացների շրջանում դրանք իրենց տեղը գիջում են «արտաքին» կապերին և այլ էթնոմշակութային տեղեկատվության աղբյուրներին: Սա հանգեցնում է նրան, որ նախկին ԽՍՀՄ-ի տարբեր ազգային շրջաններում ցրված արտագնա խմբերը ոչ միայն արտահանում են իրենց ժողովրդական մշակութի որոշ տարրեր, նոր միջավայրին հաղորդում լրացուցիչ էթնիկական նրբերանգներ, այլև սեփական մշակութային-կենցաղային համալիր են ներմուծում նոր գծեր ու քաղաքային չափանիշներ. «Արտագնացները գյուղական միջավայր են ներմուծում քաղաքային այն կառուցվածքները, որոնք որոշում էին նրանց կյանքը քաղաքում»¹: Կապված վերը նշվածի հետ՝ առաջ են գալիս մի շարք խնդիրներ, որոնց լուծումը հնարավորություն կտա բացահայտելու արտագնացության մշակութային-կենցաղային բնութագրերը և ունեցած սոցիալական հետևանքները: Ասանավորապես,

ստորև քննարկման են արժանի երեք խումբ հարցեր:

Առաջին խումբը վերաբերում է այլեթնիկ միջավայրում արտագնացների գործունեությանը, նրանց հարմարվողականությանը, տեղի բնակչության հետ շփումներին և այլն:

Երկրորդ խումբը վերաբերում է արտագնացի էթնոսոցիալ կերպարին՝ նրա էթնիկ վարքագծի փոփոխմանը և նորի ձեռքբերմանը, արժեքային կողմնորոշմանը, երկլեզվության և մշակույթի հիմնախնդիրներին: Կարևոր է նաև պարզաբանել, թե այլեթնիկ միջավայրի ազդեցության հետևանքով արտագնացների ավանդական մշակույթի և կենցաղի որ տարրերն են փոփոխվում, կամ պահպանվում, ի՞նչ ուղղությամբ են ընթանում ասիմիլացիայի և նորի ինտեգրման գործընթացները, դրանք ինչպե՞ս են նպաստում տարբեր էթնիկ խմբերի մերձեցմանը և համախմբմանը:

Երրորդ խումբը վերաբերում է արտագնացության սոցիալ-ժողովրդագրական հետևանքներին. ընտանիքից արտագնացի ժամանակավոր բացակայությանը, ամուսնալուծություններին և ընտանիքի լքմանը, ընտանիքում ստեղծված հոգեբանական և բարոյական մթնոլորտին, բնակչության սեռատարիքային կազմի հարաբերակցության խախտմանը, մշտական միգրացիայի ձևավորմանը:

Առավել ընդհանուր ձևով առաջին երկու խումբ հարցերն ընդգրկում են մշակութային-կենցաղային մի քանի ոլորտներ. ազգամիջյան հարաբերություններ, լեզվական վարք, պրոֆեսիոնալ մշակույթի սպառում (ազգային և օտար երաժշտության օգտագործում), սոցիոնորմատիվ մշակույթ (հարսանեկան արարողություններ, երեխաների ամուսնության

¹ Гунзбург А.И., О влиянии некоторых национальных традиций на миграцию из села в город (На материале Молдавской и Узбекской ССР), СЭ, N4, 1980, с. 108.

համար ծնողների համաձայնություն, ժողովոգրական տոներ և այլն), նյութական մշակույթ (բնակավայր, բնակարան, կերակուր և այլն): Նշված ոլորտներում արտագնացների շրջանում առաջ եկած նոր գծերը ցայտուն են արտահայտվում, երբ այն համեմատում ենք գյուղական ոչ արտագնա բնակչության հետ անցկացված էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների հետ:

Հետազոտություններից պարզվում է, որ այլ բազմէթնիկ միջավայրում արտագնացների և տեղի բնակչության միջև կատարվում են ակտիվ և երկարաժամկետ շփումներ: Աղյուսակ 39-ից կարող ենք դատել, որ այլէթնիկ միջավայրում արտագնացների բոլոր տարիքային խմբերը շփվում են տեղի բնակչության հետ: Դրանք կազմել են համապատասխանաբար 97%, 92%, 87%:

Աղյուսակ 39

Արտագնացների շփման արդյունավետությունը՝ ըստ տարիքային կազմի (%-ով)

Տարիքային կազմը	Շփումների արդյունավետությունը					Ընդամենը
	Ամեն օր	2-3 օրը մեկ	Սիայն շաբաթ և կիրակի օրերին	Հազվադեպ	Չեն շփվում	
18-29	33	32	32	2	1	100
30-49	30	32	30	5	3	100
50 և բարձր	28	31	28	8	5	100
Ընդամենը	30.3	31.7	30	5	3	100

Ըստ ինտենսիվության՝ արտագնացների 30.3%-ը միջին հաշվով ամեն օր շփվել է այլէթնիկ ընդհանրության ներկայացուցիչների հետ, 31.7%-ը՝ 2-3 օրը մեկ, իսկ 30%-ը՝ շաբաթ և կիրակի օրերին: Հազվադեպ շփվողների թիվը կազմել է 5%, իսկ չշփվողներինը՝ 3%: Շփումների արդյունավետության վրա իրենց ազդեցությունն են թողել մի շարք գործոններ: Դրանցից **առաջինը** արտագնացի տարիքային գործոնն էր: Ըստ տարիքի աճի՝ այն ցուցաբերել է նվազման միտում: Օրինակ՝ 18-29 տարեկանները, որոնք սոցիալա-

պես առավել շարժունակ են և հեշտությամբ են հարմարվում նոր միջավայրին, համեմատած մյուսների հետ, շփվում են առավել ինտենսիվորեն. այսպես, ամենօրյա շփվողներ՝ 33%, հազվադեպ շփվողներ՝ 2%, չշփվողներ՝ 1%:

Աղյուսակ 40

Տեղի բնակչության հետ արտագնացների շփման ինտենսիվությունը՝ ըստ արտագնացության տևողության (%-ով)

Արտագնացության տևողությունը	Շփումների արդյունավետությունը					Ընդամենը
	Ամեն օր	2-3 օրը մեկ	Սիայն շաբաթ և կիրակի օրերին	Հազվադեպ	Փաստորեն չեն շփվում	
1-3	25	25	19	28	3	100
3-6	26	22	23	24	5	100
6-10	29	24	31	13	3	100
10-ից բարձր	35	30	30	3	2	100
Ընդամենը	28.7	25.2	25.7	17	3.4	100

Մինչդեռ միջին և ավագ տարիքային խմբերում որոշ չափով կրճատվել են ամենօրյա շփումները (30% և 28%), և ընդհակառակը՝ ավելացել է հազվադեպ շփվողների (5% և 8%) և չշփվողների (3% և 5%) բաժանը: Անշուշտ, շփումների նման սահմանափակման վրա շոշափելի ազդեցություն են թողնում նաև նրանցում արդեն ձևավորված ավանդական վարքի նորմերը:

Երկրորդ՝ միևնույն բնակավայրում երկար տարիներ նրանց աշխատանքային գործունեությունը, որը նպաստում էր շփման ոլորտների ընդլայնմանը և հետևաբար նրա ինտենսիվության բարձրացմանը: Որքան մեծ է արտագնացության տևողությունը, այնքան ավելանում է շփման ինտենսիվության ավելացումը:

Շփումների ինտենսիվության վրա ազդում են նաև նրանց լեզվական իմացությունը, սոցիալ-մասնագիտական պատրաստակամությունը, կրթական մակարդակը, ինչպես նաև արտագնացների աշխատատեղի մոտիկությունը բնակավայրին և դրա տիպը:

Նոր սոցիալ-մշակութային միջավայրում նման շփումները կարևոր աղբյուր են վարքի նոր ձևերի և նորմերի, սոցիալական կողմնորոշման ու գործունեության կենսաձևի վերաբերյալ տեղեկատվության ձեռքբերման համար: Սա մի կողմից նպաստում էր այլեթնիկ միջավայրում արտագնացի կանոնավոր գործունեության և զարգացման գործընթացին, մյուս կողմից՝ նրա սոցիալ-հոգեբանական և մշակութային հարմարվողականությանը: Արտագնացների հարմարվողականությունը ունի որոշակի առանձնահատկություններ¹: Այն առաջին հերթին կապված է արտագնացության սեզոնային բնույթի և այն սոցիալական միկրոմիջավայրի հետ, որ արտագնացները ծնավորում էին իրենց շուրջը. «Այն չափով, որ չափով որ անհատը իր շուրջը ծնավորում է սոցիալական միկրոմիջավայր՝ համապատասխան իր մշակութային պահանջներին և դիրքորոշումներին, միկրոմիջավայրը իր հերթին ազդում է անհատի մշակութային, մասնագիտական կողմնորոշումների վրա»²:

Տարբեր էթնիկական խմբերի միջև ակտիվ մշակութային տարրերի յուրացման գործընթացը ոչ միայն կախված է շփումների ինտենսիվությունից, այլև բնույթից.

«Հատկապես այլեթնիկ մշակութային տարրերի ինտենսիվ յուրացումը, մեր կարծիքով, մեծ չափով կախված է միջէթնիկ հարաբերությունների ընթացից»³: Այն իրականացվում է հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներում՝ ինչպես աշխատանքային ոլորտում, այնպես էլ ղրանից ղուրս: Շփումները կրում են ոչ միայն գործնական, այլև ընկերական բնույթ: Շինարարության բնագավառում գործնական շփումները (30.3%) մի կողմից նպաստում էին ազգային մի շարք արհեստների արտահանմանը, հմտությունների փոխանակմանը և նորի ձեռքբերմանը, մյուս

կողմից՝ կառուցվող շենքերում, բնակարանների ներքին և արտաքին հարդարանքներում երբեմն նաև ազգային տարրերի ներդրմանը (տե՛ս աղ. 41):

Սղյուսակ 41
Արտագնացների շփումների բնույթը տեղի բնակչության հետ՝ ըստ տարիքային կազմի (%-ով)

Արտագնացների տարիքային կազմը	Գործնական	Ընկերական	Գործնական-ընկերական	Այլ բնույթի շփումներ	Հարցին ուղղված են պատասխաններ	Ընդամենը
18-29	25	45	21	6	3	100
30-49	27	50	17	2	4	100
50 և ավելի	39	23	33	2	3	100
Ընդամենը	30.3	39.3	23.7	3.4	3.3	100

էթնոմշակութային տեղեկատվության փոխանցման կարևորագույն աղբյուր են ընկերական շփումները (39.3%), որոնք ստեղծվում էին ընդհանուր հետաքրքրասիրության և անհատական հոգեբանական գծերի հիման վրա: Տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչների միջև ընկերական կապերը նպաստում էին բավարարելու անհատի հոգևոր պահանջները: Նման շփումներն ամրապնդում են ընկերության միջէթնիկ ինտեգրացման գործընթացները,⁴ նպաստում նրանց համակողմանի զարգացմանը: Նման պայմաններում արտագնացները ոչ միայն անմիջականորեն առնչվում են օտար ազգային-ավանդական մշակույթի բաղադրամասերին, այլև տեղի է ունենում արժեքների, պատկերացումների, գաղափարների փոխանակում: Լ. Բուևան և Վ. Ալեքսևան, անդրադառնալով այդ խնդրին, նշում էին. «Շփումները ոչ միայն ծնում են նոր գիտելիքներ, առաջ բերում նոր պահանջներ և հետաքրքրություններ, այլև ինտենսիվորեն տեղի են ունենում «գիտելիքների փոխանակում», տարբեր մշակույթների միջև ակտիվ փոխներգործություն, ինքնատիպ «սոցիալական և մշա-

¹ Там же, с. 108.

² Хайкина М.Э., К вопросу о структуре межличностного общения мигрантов в иноэтнической среде (По материалам опроса ленинградских татар), СЭ, М., №4, 1980, с. 99.

³ Дробизова Л.М., Сусоклов А.А., Межэтнические отношения и этнокультурные процессы (По материалам этносоциологических исследований в СССР), СЭ, №3, М., 1981, с. 13.

⁴ Бромлей Ю.В., Современные проблемы этнографии, М., 1981, с. 77.

կութային արժեքների» ընտրություն¹: Գործնական և ընկերական շփումները հաճախ հանդես են գալիս ոչ միայն առանձին, այլև զուգահեռաբար, քանի որ աշխատանքային կոլեկտիվի որոշ անդամների միջև ձևավորվում են ընկերական հարաբերություններ:

Արտազնացների շփման ինտենսիվությունը և բնույթը անխզելիորեն կապված էին նաև նրանց ազատ ժամանցի օգտագործման ձևերի հետ²:

Արտազնացների որոշ մասը՝ 27%-ը, ազատ ժամանակ գերադասում է հանգստանալ՝ կորցրած ֆիզիկական ուժերը վերականգնելու և կենցաղով գրադվելու համար: Այն բարձր տոկոս էր կազմում երկրորդ և երրորդ տարիքային արտազնացների խմբում՝ համապատասխանաբար 27% և 35%: Անացած մասն ակտիվորեն էր անցկացնում հնարավոր ազատ ժամանակը: Նրանք մասնակցում էին տեղում կազմակերպվող մի շարք մշակութային միջոցառումների՝ հաճախում էին կինո՝ 30.3%, պարահրապարակ՝ 33.3%, դիտում էին հեռուստացույց, ունկնդրում ռադիո՝ 10.4%, ծանոթանում տվյալ բնակավայրի պատմական անցյալին և ներկայի նվաճումներին: Թվարկված բոլոր միջոցառումներին ակտիվորեն են մասնակցել 18-29 տարեկան արտազնացները (տե՛ս աղ. 42):

Տեղի բնակչության հետ նման երկարատև և ակտիվ շփումները կարևոր հիմք են էթնիկական կարծրատիպերի ձևավորման և փոփոխության համար: Վարքի էթնիկական կարծրատիպերը, որոնք Գ. Ատարովայտովան բնութագրում է որպես «կենսագործունեության կայուն, կանոնավոր կրկնվող ձևեր (կամ կենսակերպի տարրեր), որոնք չնայած ունեն

հայտնի սոցիալական նշանակություն, սակայն չեն կրում «իրավոճակայինի» բնույթ և չեն գիտակցվում այդ վարքը կրողների կողմից որպես արարքներ»,³ շատ կողմնորոշված են ազգային կենցաղի հետ և համարվում են անհատի էթնոհոգեբանական որոշակի դրսևորում: Որպես ազգային դիրքորոշման առանձնահատուկ ձև՝ այն հարցաթերթիկում վավերացված է հետևյալ հարցերով. «Ձեր կարծիքով, ի՞նչ դրական և բացասական բնավորության գծեր են բնորոշ այն ազգությանը, որի մեջ Դուք աշխատում էիք», «Բնավորության ի՞նչ դրական և բացասական բնավորության գծեր կտայիք Ձեր ազգությանը պատկանող մարդկանց»:

Աղյուսակ 42

Արտազնա աշխատանքի վայրում ազատ ժամանակի անցկացման ձևերը (%-ով)

Տարիքային կազմը	Սնունդ էր տանը	Հաճախում էր կինո	Հաճախում էր պարահրապարակ	Դիտում էր հեռուստացույց, լսում ռադիո	Կարդում էր գրքեր, թերթեր	Ընդամենը
18-29	19	37	41	2	1	100
30-49	2	29	33	9	2	100
50 և բարձր	35	25	17	20	5	100
Ընդամենը	27	30.3	30.3	10.4	2	100

Հարցադրումը նպատակ ուներ րացահայտելու ինչպես այլ էթնիկ համայնությանը (հետերոկարծրատիպեր), այնպես էլ իր ազգայինին (ավտոկարծրատիպեր) պատկանող մարդկանց բնավորության առանձնահատուկ գծերի բնութագրությունը և համադրելու դրանք: Սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից հարցի այսպիսի մոտեցումը հնարավորություն է տալիս սեգոնային միգրացիայի զարգացման հետագա հեռանկարների վերաբերյալ կատարելու որոշակի կանխատեսումներ և գործնական եզրահանգումներ: Նախ՝ մարդկանց դրական դիրքորոշումները դեպի ազգամիջյան շփումներ, ինչպես նշում է Լ. Դորրի-ժևան, կարող է «նպաստել տեղաբնիկ ազ-

¹ Бугеа Л.П., Алексеева В.Г., Общение как фактор развития личности, СИ, N2 М., 1982, с. 40.

² Ազատ ժամանակը, որը կազմում է կենցաղի քաղկացուցիչ մասերից մեկը, ունի «հարաբերական նշանակություն», քանի որ աշխատանքային օրը տևում էր շատ երկար: Այն, փաստորեն, 1.8 անգամ գերազանցում էր սովորականին: Օրինակ, եթե սովորական աշխատողների համար զրոյություն ունի 41-ժամյա աշխատանքային շաբաթ և երկու հանգստյան օր, ապա արտազնացների աշխատանքային շաբաթը միջին եաշվով տևում էր 72 ժամ, շատ խմբերում՝ ավելացրած նաև հանգստյան օրերը:

³ Старовойтова Г.В., Этнические особенности поведения и внешности в восприятии граждан, - В кн. Этнические стереотипы поведения, Л., 1985, с. 22.

գերի ներկայացուցիչների միգրացիային՝ աշխատուժի ավելցուկ ունեցող շրջաններից (օրինակ՝ Կովկաս կամ Միջին Ասիա) դեպի այնպիսի շրջաններ, որտեղ զգացվում է աշխատուժի պակաս»¹։ Բացի դրանից, խորհրդային բազմազգ պետությունում այդ գործընթացը սերտորեն առնչվում էր մարդկային հարաբերությունների ներդաշնակեցմանը և կարգավորման գործընթացներին, ինչպես նաև նպատակ ուներ բարձրացնելու նրանց սոցիալ-հոգեբանական ինքնագագացողությունը²։ Ընդհակառակը, բացասական դիրքորոշումները դեպի ազգամիջյան շփումներ կարող են կասեցնել այդ հարաբերությունները և նույնիսկ «վերածնել էթնիկական ավանդույթների որոշ վերացած տարրեր, որոնք այնուհետև սկսում են հանդիսանալ որպես էթնիկական գիտակցության մեջ բացասական երևույթների «բյուրեղացման» կետեր»³։

Աղյուսակ 43

Գյուղական բնակչության և այդ թվում սեզոնային միգրանտների շրջանում կարծրատիպերը

Կարծրատիպեր	Դրական	Բացասական	Ընդամենը
1. Այլէթնիկ հանրույթին տրված բնութագրերը ամբողջ գյուղական բնակչության շրջանում	73	27	100
Սեզոնային միգրանտներ	60	40	100
2. Ինքնարժեքի ամբողջ գյուղական բնակչության շրջանում	85	15	100
Սեզոնային միգրանտներ	58	42	100

Ինչպես արտագնացները, այնպես էլ գյուղական ողջ բնակչությունը սեփական և այլէթնիկ հանրության (ռուսներ) պատկանող

մարդկանց վերաբերյալ բառերի և բառակապակցությունների ձևով թվարկել են բազմաթիվ դրական և բացասական կարծրատիպեր։ Գյուղական բնակչության շրջանում այլէթնիկ հանրությանը տրվող բնութագրերը հիմնականում ձևավորվում են զանգվածային տեղեկատվական միջոցների ազդեցության տակ և հալսնցիկ շփումների հիման վրա⁴։

Այդ իսկ պատճառով նրանց մոտ այդ կարծրատիպերը կրում են զգացական բնույթ և զուրկ են առավել ռոպլանդակալից լինելուց։ Կարծրատիպերի որոշ մասն էլ ձևավորվում էր մարդկանց մեծ խմբերի գործունեության մասին պատկերացումների հիման վրա։ Այստեղ կարևոր դեր էր կատարում պատմական գործոնը։ Օրինակ՝ «հայրենասիրություն», «խիզախություն», «հաստատակամություն» և այլ կարծրատիպերը բնութագրական են ողջ ռուս ժողովրդի համար։ Դրանք պատմական խոշոր իրադարձությունների, հատկապես Հայրենական մեծ պատերազմի ընթացքում ցուցաբերած հերոսական գործողությունների զգացական ընկալման հետևանք են⁵։ Մինչդեռ արտագնացների շրջանում գերակշռում են կոնկրետ դիտարկումները։ Օրինակ՝ արտագնացների՝ ռուսներին վերագրած դրական բնութագրերում՝ «աշխատասիրություն», հյուրասիրություն», «անկեղծություն», «ազնվություն», «ընկերասիրություն», «բարեխղճություն» և այլն, որոնք շատ են հանդիպում հարցաթերթիկում, ստեղծվում են անմիջական շփումների հիման վրա։

Երկար ժամանակ գտնվելով այլէթնիկ միջավայրում և մոտիկից ծանոթ լինելով տեղի մշակութային-կենցաղային հաստատությունների աշխատանքին, ինչպես նաև այլ սոցիալական հիմնարկների գործունեությանը՝

¹ Дробужева Л.М., Межличностные национальные отношения: Основные черты и особенности, Социологические исследования, М., 1982, №4, с. 34.

² Там же, с. 35.

³ Дробужева Л.М., Сусоколов А.А., Межэтнические отношения и этнокультурные процессы (По материалам этносоциологических исследований в СССР), СЭ, №3, М., 1981, с. 15.

⁴ Հայկական ԽՍՀ-ն աչքի էր ընկնում բնակչության բարձր մոնոէթնիկ ազգային կազմով։ 1979թ. համամիութենական մարդահամարի տվյալներով՝ հայերը կազմել են 89,7%, ադրբեջանցիները՝ 5,5%, ռուսները՝ 2,3%, քրդերը՝ 1,7%, ասորիները՝ 0,2%, հույները՝ 0,2% և այլն։ Առ հիմք է հանրապետության ներսում ազգամիջյան ակտիվ շփումների համար։ Տե՛ս Численность и состав населения СССР (По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г.), М., 1984, с. 134:

⁵ Оганджаниян Р.С., Некоторые черты национальной психологии. - В кн. Население Еревана (Этносоциологические исследования), Ер., 1986, с. 204.

շատ հաճախ դրանք արտագնացները ընկալում և մեկնաբանում են որպես տվյալ էթնոսի դրական էթնիկական բնութագիր: Օրինակ՝ տեղի բնակչության շրջանում սոցիալական արդարության չափանիշների պահպանումը խթանել է «արդարության», իսկ մշակութային-կենցաղային հաստատությունների դրական աշխատանքը «կազմակերպվածության» կարծրատիպերի ձևավորմանը:

Արտագնացների շրջանում այլէթնիկ հանրության նկատմամբ բացասական բնութագրերը առաջացել են տարբեր կոնֆլիկտային իրադրությունների ընթացքում, որոնք մեծ մասամբ կապված են աշխատանքային զործունեության՝ հատկապես աշխատանքային պայմանագրով նախատեսված դրամական վճարումների չափերի խախտման հետ: Բացասական գնահատականների քանակը հաճախ բարձր էր այն արտագնացների մոտ, ովքեր բավարարված չէին աշխատանքային պայմաններից և ստացած աշխատավարձից: Նման իրադրությունում արտագնացը, այդ երևույթները չընկալելով ամբողջությամբ, վերագրում էր այն էթնիկ հանրության, որի մեջ իրենք աշխատում էին: Այդ կապակցությամբ Լ. Դրոբիժևան նշում է. «Երբ մարդիկ ռազմագոյ միջավայրում մատնվում են անհաջողության, որը կապված է կյանքի ոչ բարենպաստ հանգամանքների հետ, նրանք հակված են այդ անբավարարվածությունը տեղափոխել ազգային հողի վրա: Այդ տեղափոխության մեխանիզմը գրականության մեջ բնութագրվում է որպես «քավության նոխագ» դառնալու իրավոճակ»¹:

Այս հանգամանքով կարելի է բացատրել արտագնացների նշած «անսկզբունքայնություն», «խաբդախություն» և նման կարծրատիպերը: Բացասական գնահատականները հաճախ ձևավորվում են այլէթնիկ հանրության ներկայացուցիչների վարքը ազգային-ավանդական պրիզմայով գնահատելու փաստով: Ահջանձային շփման գործընթացում ազգային-ավանդական գործոնները դառնում են

ազգային և օտարի սեփական ճանաչողության համեմատության կարևորագույն չափանիշ: Այս տեսանկյունից արտագնացները տղամարդկանց և կանանց համար նշել են այնպիսի բացասական բնութագրեր, որոնք համեմատվել են սեփական ազգային չափանիշների հետ և առաջին հերթին վերաբերում են ներընտանեկան կյանքի էթնիկ առանձնահատկություններին: Օրինակ՝ տղամարդկանց համար եարցաթերթիկում շատ են հանդիպում այնպիսի կարծրատիպեր, ինչպիսիք են՝ «ենթարկվում են կնոջը», «կատարում են կանանց գործեր», «հեշտությամբ հեռանում են ծնողների մոտից», «հաբեցողներ են» և այլն, իսկ կանանց համար՝ «ազատամիտ են», «հաճախում են պարահրապարակ», «հեշտությամբ են հեռանում ամուսիններից» և այլն:

Այլէթնիկ միջավայրում արտագնացների ժամանակավոր գործունեությունը կարևոր պայման էր ազգային կարծրատիպերի փոփոխության և դրա ամբողջական բնութագրման համար: Այն ընդլայնում էր նրանց արժեքային կոդմոնորոշման ընտրության ոլորտները, նպաստում աշխարհայացքի ձևավորմանը և ազգային նախապաշարմունքների մնացուկների վերացմանը²: Ի տարբերություն գյուղական բնակչության՝ արտագնացներին հատուկ է քննադատական վերաբերմունքը սեփական միջավայրի նկատմամբ, և էթնիկական ինքնազնահատման փաստը դառնում էր առավել հավաստի ու բովանդակալից: Այն էթնիկ կարծրատիպերը, որոնք կապված են ավանդական մշակութային-կենցաղային բնութագրերի հետ, արտագնացների շրջանում միջանձային շփումների ժամանակ ենթարկվում են որոշակի փոփոխությունների: Նրանց կոդմից սեփական ընդհանրության ներկայացուցիչներին տրված դրական և բացասական կարծրատիպերը ավելի շատ պատմական բնույթ ունեն, քան արդիական: Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունից պարզվում է, որ գյուղական կյանքի, նրա մշակութային-կենցաղային

¹ Дробижева Л.М., Об изучении социально-психологических аспектов национальных отношений (Некоторые вопросы методологии), СЭ, N4, М., 1974, с. 22.

² Арутюнян Ю.В., О некоторых тенденциях в изменении культурного облика нации (По материалам этносоциологического исследования в Грузии), N4, СЭ, 1973, с. 12.

պայմանների վերաբերյալ բացասական կարծրատիպերը հատկապես գերակշռում են նրանցում, ովքեր ցանկանում էրն տեղափոխվել և մշտական բնակություն հաստատել այն վայրերում, որտեղ նրանք երկար տարիներ մեկնել էին արտագնա աշխատանքի:

Բացի ազգային կարծրատիպերի փոփոխությունից, միջանձային ակտիվ շփումները կարևոր դեր էրն կատարում նաև լեզվական իմացության և տարածման գործում: Որպես հաղորդակցման կարևորագույն միջոց՝ լեզվական գործունե մի կողմից ազդում էր արտագնացների կյանքի կենսաձևի վրա՝ նպաստելով նրա մշակութային-կենցաղային գծերի փոփոխությանը, մյուս կողմից՝ ազգային և այլէթնիկ մշակույթի յուրացմանը: Այս տեսանկյունից այլէթնիկ միջավայրը արտագնացի համար կարևոր պայման էր ռուսաց լեզվի իմացության գործում: Ռուսաց լեզվի օգտագործման անհրաժեշտությունը ծագում էր հասարակական կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում՝ ինչպես արտադրության, այնպես էլ դրանից դուրս:

Ինչպես վկայում են աղյուսակ 44-ի տվյալները, արտագնա աշխատանքի վայրում նրանք տեղի բնակչության հետ հաղորդակցվել են ռուսերենով, իսկ աշխատանքային կոլեկտիվում՝ հայերենով և ռուսերենով:

Աղյուսակ 44

Արտագնա աշխատանքի վայրում հայերենի և ռուսերենի օգտագործման հարաբերակցությունը (%-ով)

Տարիքային կազմը	Հայերեն	Ռուսերեն	Հայերեն և ռուսերեն	Դժվարացել են պատասխանել	Ընդամենը
18-29	7	16	66	11	100
30-49	7	7	71	15	100
50 և րարծր	7	4	60	29	100
Ընդամենը	7	9	65.7	18.3	100

Վերջինս արտագնացների խմբերում կազմում էր 65.7%: Ռուսաց լեզվի իմացությունը բարձր տոկոս էր կազմում ընդհանուր տարիքային խմբերում: «Եթե դուք զիտեք ռուսերեն, ապա որտե՞ղ եք սովորել» հարցին արտագնաց-

ները դպրոցական կրթության և բանակի ծառայության հետ մշել են նաև արտագնա աշխատանքի վայրի զործունեությունը: Դրան նպաստում էր նաև արտագնացության մեկնելու տարիները:

Մանրամասն հարցումներից պարզվում է, որ նրանք, որոնք երկար տարիներ զբաղվել են արտագնացությամբ, ազատորեն տիրապետում էրն ռուսաց լեզվին: Այսպիսով, երկլեզվիությունը դառնում էր արտագնացության բնութագրիչ կողմերից մեկը: Ըստ Մ. Գուբոգլոյի՝ լեզվական գործունեությունը կյանքի տարբեր իրավիճակներում անհատի կողմից երկու լեզուների օգտագործումն է, որը արտացոլում է մարդու ոչ միայն գործնական պահանջմունքը երկրորդ լեզվի նկատմամբ, այլև ընդգրկում է դրա նկատմամբ վերաբերմունքը¹: Արտագնացների շրջանում կարևոր էր նաև երկրորդ լեզվի իմացության աստիճանի և կիրառման հարցի քննարկումը: Ռուսաց լեզվի իմացությունը հիմնականում սահմանափակվում էր բանավոր խոսակցականով, որը հաճախ ազդում էր նաև նրանց լեզվական կողմնորոշման վրա: Օրինակ, եթե ամբողջ գյուղական բնակչության միայն 17%-ն է ռուսաց լեզուն համարել որպես իր երեխաների ցանկալի լեզվական ուսուցում, ապա արտագնացների՝ 14%-ը: Այդ են ցույց տալիս աղյուսակ 45-ի տվյալները: Լեզվական կողմնորոշման բնագավառում արտագնացների նման վարքագիծը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ նրանք ցանկանում էրն իրենց երեխաներին հետագայում տալ բարձրագույն կրթության Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ հատկապես արտագնա աշխատանքի վայրում, որտեղ նրանք երկար տարիներ աշխատում են: Ռուսաց լեզվի իմացության խորացման համար ամառային արձակուրդի օրերին իրենց ծնողների հետ արտագնացության էրն մեկնում նաև րարծր դասարաններում սովորող երեխաները: Գեղար-

¹ Губогло М.Н., Знание и употребление второго языка при двуязычии (По материалам этносоциологических экспедиций).- В кн. Тезисы докладов на сессии, посвященной итогам полевых этнографических и антропологических исследований в 1974-1975гг., Душанбе, 1976, с.62.

քունիքի մարզի Սարուխան, Շիրակի մարզի Փանիկ, Լոռու մարզի Սարչապետ գյուղերի դպրոցների տնօրենների հետ անցկացված հարցումներից պարզվում է, որ մեծ մասն երեխաները, համեմատած մյուսների հետ, ցուցաբերում են ողորմելի լեզվի բարձր առաջադիմություն:

Աղյուսակ 45

Հարցվողների վերաբերմունքը դպրոցական ուսուցման նեատմամբ (%-ով)

Տարիքային կազմը	Հայերեն		Ռուսերեն		Հայերեն և ռուսերեն		Ընդամենը	
	Գյուղական բնակչություն	Արտագնացները	Գյուղական բնակչություն	Արտագնացները	Գյուղական բնակչություն	Արտագնացները	Գյուղական բնակչություն	Արտագնացները
18-29	67	59	14	12	19	29	100	00
30-49	63	64	23	15	14	21	100	00
50 և ավելի	66	50	14	15	20	35	100	00
Ընդամենը	65.3	57.7	17	14	17.7	28.3	100	00

Այս ճանապարհով տարրեր վերոհիշյալ տարիների ընթացքում Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ է ընդունվել և ավարտել վերը նշված երեք գյուղերից մոտավորապես 45 հոգի: Արտագնացները ողորմելի լեզվով քիչ էին հաղորդակցվում ընտանիքում: Ռուսերենով հաղորդակցվողները այն ընտանիքներն էին, որոնք երկար տարիներ ընտանիքի գլխավորի հետ գտնվել են արտագնա աշխատանքի վայրում, կամ նրանք, որոնց ընտանիքները կազմվել են ազգամիջյան խառնամուսնությունների հողի վրա:

Ազգամիջյան խառնամուսնությունները մեծ տարածում ունեն արտագնացների շրջանում: Դրա թվաքանակի վրա իր ազդեցությունն էի թողնում ազգային գոլծոնը: Գյուղական բնակչության ավագ սերունդն ընտանիքում և կենցաղում ավանդական գծերի պահպանման, ինչպես նաև ազգային սովորույթների, լեզվական և կրոնական տարբերությունների պատճառով նախապատվությունը տալիս էի մոնոէթնիկ ամուսնություններին: Նման իրավիճակում արտագնացները

չէին կարող անտեսել ծնողների կարծիքը: Ամդրադառնալով այդ հարցին՝ Ա. Կոգանը նշում է. «Ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունի նաև տարեցների և երիտասարդների փոխհարաբերությունների ավանդական համակարգը: Այն մշակույթներում, որտեղ այդ հարաբերությունները կրում էին ավտորիտար բնույթ, երիտասարդները ամուսնության ժամանակ և շատ հաճախ հաշվի են նստում ծնողների (պապերի) ցանկության էթնիկ կողմնորոշումների հետ»¹:

Բայց արտագնացության ընթացքում վերը նշված շփումները, դրական ազգամիջյան դիրքորոշումները, արժեքային կողմնորոշման փոփոխությունները ազդում էին արտագնացների ավանդական վարքագծի վրա՝ առաջ երեքելով որոշակի փոփոխություններ նրանց պատկերացումներում:

Աղյուսակ 46

Ամուսնության հարցում ծնողների համաձայնությունը (%-ով)

Արտագնացների տարիքային կազմը	Գյուղական բնակչությունը	Պարտադիր լեզվա աստատողի չէ ան Դժվարացել են պատասխանել	Ընդամենը		
	Արտագնացներ				
18-29	Գյուղական բնակչությունը	58	26	16	100
	Արտագնացներ	52	39	9	100
30-49	Գյուղական բնակչությունը	73	17	10	100
	Արտագնացներ	52	25	23	100
50 և բարձր	Գյուղական բնակչությունը	76	16	8	100
	Արտագնացներ	56	10	34	100
Ընդամենը	Գյուղական բնակչությունը	69	19.7	11.3	100
	Արտագնացներ	53.3	24.7	22	100

«Պարտադիր» է արդյոք ամուսնանալու համար ծնողների համաձայնությունը ստանալ՝ հարցին, գյուղական բնակչության հետ համեմատած (20%), արտագնացների 25%-ը պատասխանել է՝ թերևս պարտադիր չէ:

Ինչպես գյուղական բնակչությունը (69%), այնպես էլ արտագնացների մեծամասնությունը

¹ Коган М.Э., Поведенческие индикаторы этнокультурных ориентаций у горожан. - В кн. Этнические стереотипы поведения, Л., 1985, с. 37.

նը (53.3%) հակված էր դեպի ավանդական դիրքորոշման, և ամուսնության ժամանակ պարտադիր էր ծնողների համաձայնությունը: Այն, ըստ տարիքային կազմի, ցուցաբերում է աճման միտում: Ավագ սերնդի մեջ ամուսնի պահպանվող ավանդական հայացքները և կարծրատիպերը պայմանավորված էին այն հանգամանքով, որ ըստ սովորույթի՝ ոչ վաղ անցյալում ամուսնության և հարսնացուի ընտրության հարցում ընտանիքի գլխավորին է պատկանել վերջնական խոսքը: Միանգամայն այլ սկզբունքներ և դիրքորոշում ունեն 18-29 տարեկանների տարիքային խումբը, որոնք փոխադարձ սերը և համակրանքը համարում էին ամուսնության կարևորագույն գրավական: Անշուշտ, այս գործում կարևոր դեր էին կատարում նաև նրանց կրթական մակարդակը և էթնիկ «տեղեկատվության» պակասը:

Աղյուսակ 47

Ազգամիջյան խառնամուսնությունների տարածվածությունը (%-ով)

Բնակչության	Տարիքային կազմը	Կնոջ ազգությունը		Ընդամենը
		Նույն ազգի	Այլ ազգի	
18-29	Գյուղական բնակչությունը	98	2	100
	Արտազնացներ	83	17	100
30-49	Գյուղական բնակչությունը	99	1	100
	Արտազնացներ	90	10	100
50 և բարձր	Գյուղական բնակչությունը	99	1	100
	Արտազնացներ	92	8	100
Ընդամենը	Գյուղական բնակչությունը	98.7	1.3	100
	Արտազնացներ	88.3	11.7	100

Եթե ամրողջ գյուղական բնակչության շրջանում ազգամիջյան խառնամուսնությունները կազմում էին 1.3%, ապա արտազնացների շրջանում՝ 11.7%-ը (տե՛ս աղ. 47):

Կապված տարիքային առանձնահատկությունների հետ՝ ազգամիջյան խառնամուսնությունների թվաքանակը արտազնացների մոտ նվազում էր: Առանցքին խմբում այն կազմել է 17%, իսկ երկրորդում՝ 10%:

Մասնագետների վկայությամբ, նման ամուսնությունները ավելի են հակված կոնֆլիկտների և հաճախ ավարտվում են ամուսնալուծությամբ¹: Դրան նպաստում էր այն հանգամանքը, որ այլազգի աղջիկները դժվարությամբ են հարմարվում տեղի մշակութային-կենցաղային պայմաններին, ինչպես նաև ազգային միատուկացին և վարքի կանոններին: Նման ամուսնությունները հետևանք են նաև պատահական և կարճատև ծանոթությունների: Օրինակ՝ Լոռու մարզի Մեծավան գյուղում, որտեղից ամեն տարի արտագնացության էր մեկնում մոտավորապես 700-750 տղամարդ, սկսած 1960-ական թվականներից (ներառյալ՝ 1985 թվականը), զրանցվել է 48 խառնամուսնություն, որոնցից 12%-ը ավարտվել էր ամուսնալուծությամբ: Չնայած այս բոլորին՝ ընտանեկան կենցաղում մեծ ինտենսիվությամբ էին տեղի ունենում այլէթնիկ մշակութային տարրերի ներթափանցման երևույթներ. «Որպես կանոն՝ ազգամիջյան ընտանիքներում սինթեզվում է ամենաառաջադիմականը, որն առկա է տարբեր ժողովուրդների կենցաղում: Ինտերնացիոնալիզացվում է ամբողջ ընտանեկան կյանքի ապրելաձևը, բայց այն կրում է խառը բնույթ»²:

Նման ընտանիքների մշակութային-կենցաղային բնութագրերում տեղի են ունենում ազգային տարբեր սովորույթների ակտիվ փոխներգործություններ: Հարցումներից պարզվում է, որ այլազգի կանայք հայ ընտանեկան կենցաղ են ներմուծում իրենց ազգային մշակույթի մի շարք տարրեր (բնակարանի հարդարանք, ճաշատեսակ և այլն): Ժամանակի ընթացքում նրանք ազատ կերպով տիրապետում են հայերեն խոսակցական լեզվին՝ յուրացնելով հայ ազգային կենցաղի մի շարք գծեր: Ի տարբերություն մոնոէթնիկ ընտանիքների՝ նման ընտանիքների անդամների հարաբերությունները հիմնված են «դեմոկրատական» սկզբունքների վրա: Տղամարդիկ համեմատաբար քիչ են ուշադրություն դարձ-

¹ Опыт этносоциологического исследования образа жизни, М., 1980, с. 81.

² Шпилюк В.А., Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР, Львов, 1975, с. 151.

նում ընտանեկան կենցաղում գոյություն ունեցող աշխատանքի ավանդական բաժանման հեղինակավոր և ոչ հեղինակավոր ձևերի մասին հասարակական կարծիքին և տնտեսության մեջ օգնում են կնոջը՝ զբաղվելով երեխաների խմամքով և դաստիարակությամբ: Երեխաների շրջանում զարգանում է երկվեզվությունը. տիրապետում են ինչպես հայերենին, այնպես էլ ռուսերենին. «Ազգամիջյան ամուսնական գույգերի կրթությունը հնարավորություն է տալիս շփվող էթնոսների միջև տեղեկատվության փոխանակմանը ինչպես սերունդների շրջանում (ամուսիններ, նրանց ընկերներ և հարազատներ), այնպես էլ սերունդների միջև (նախ և առաջ այդ ամուսնություններից ծնված երեխաները): Տեղեկատվության միջսերնդային փոխանցումը մշակույթի վրա կարող է թողնել խոր հետք, քանի որ խառնամուսնություններից ծնված երեխաները այս կամ այն չափով յուրացնում են երկու ընտանիքների մշակութային տարրերը»¹: Այս ամենն իր ազդեցությունն էր թողնում աճող սերնդի ինտերնացիոնալ դաստիարակության վրա: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ ազգամիջյան խառնամուսնությունները ազդում են ընտանիքում երեխաների քանակի վրա՝ ցուցաբերելով նվազման միտումներ:

Նյութական և հոգևոր մշակույթի փոխառնություններ ու մոր տարրեր նկատվում են ոչ միայն ազգամիջյան խառնամուսնությունների վրա հիմնված ընտանիքներում, այլև մոնոէթնիկ կազմ ունեցող այն ընտանիքներում, որոնց զխավորն ունի երկար տարիների արտագնացության ստաժ:

Կարելի է փաստել, որ նյութական մշակույթի մի շարք ձևերում (հագուստ, կահույք և այլն) ամուր կերպով էին պահպանվել ազգային մի շարք առանձնահատկություններ: Անդրադառնալով այդ խնդրին՝ Յու. Հարությունյանը և Լ. Դրոբիժևան մշտում են, որ «անդրկովկասյան հանրապետություններում ազգային առանձնահատկությունները դրսևորվում

են սննդի համակարգում, որը ավելի քիչ է ինտեգրվում, քան տարագում (գործնականում այն պահպանվում է միայն գյուղական պայմաններում)»²: Դրանք պայմանավորված են ընակիմայական պայմաններով և տնտեսության զարգացման ուղղվածությամբ, ինչպես նաև ազգային ճաշակով, որոնք դարեր շարունակ ամրապնդվել են մարդկանց գիտակցության և հոգեբանության մեջ:

Աղյուսակ 48
Ուտեստի համակարգում տեղ գտած փոփոխությունները՝ ըստ արտագնացության տևողության (%-ով)

Արտագնացության ստաժը (տարիներով)	Հայկական	վաղեմի	Մի և 2 տարեկան հայկական	Մի և 2 տարեկան ռուսական	մնացածը
1-3	77	1	16	6	100
3-6	79	1	17	3	100
6-10	70	2	20	8	100
10-ից րարծր	63	3	26	8	100
Ընդամենը	72.2	2.2	19.5	6.1	100

Ատացված նյութերի վերլուծությունից պարզվում է, որ ուտեստում, ընկարանի հարդարանքում, հագուստում համեմատաբար կայուն կերպով պահպանվող ազգային առանձնահատկությունները արտագնացների շրջանում երկարատև շփումների հետևանքով ենթարկվել են որոշակի փոփոխությունների: Նրանց կենցաղում սեփականի հետ հանդես են գալիս նյութական այլ մշակույթի մի շարք տարրեր: Օրինակ՝ ուտելիքի տեսականիում նկատվում էին րազմագանություն և փոխհարստացման միտումներ:

Աղյուսակ 48-ից երևում է, որ արտագնացների մեծամասնությունը (72.2%) նախապատվությունը տալիս էր ազգային, իսկ միայն 2.2%-ը՝ օտար խոհանոցին: Արտագնացների 19.5%-ը օգտագործում էր ինչպես հայկականը, այնպես էլ օտարը:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ այն գյուղերը, որտեղից շատ են մեկնում արտա-

¹ Социально-культурный облик советских наций (По материалам этносоциологического исследования), М., 1986, с. 163.

² Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Многообразие культурной жизни народов СССР, М., 1987, с. 110.

գնացության, աչքի են ընկնում իրենց բարեկեցության մակարդակով և ընդհանուր տեսքով: Ասվածն առավել ցայտուն է, երբ մենք համեմատում ենք զանգվածային արտադնա և ոչ արտադնա գյուղերը միմյանց հետ: Առաջիններում մեծ մասամբ բացակայում են հին կառույցները և գերակշռում տուֆակերտ երկհարկանի տները:

Աղյուսակ 49
Արտադնացների բնակարանային հարմարությունները (%-ով)

Արտադնացների տարիքային կազմը	Քանդված անթակա հին բնակարան	վերջերս կառուցված մեզիարկանի տուն	Բոլոր հարմարություններով երկհարկանի տուն	Առանձնատուն	Դժվարացել են առատախմբումը	Ընդամենը
18-29	11	26	60	-	3	100
30-49	5	27	62	5	1	100
50 և բարձր	5	30	58	5	2	100
Ընդամենը	7	27.7	60	3.3	2	100

Արտադնացների 60%-ը ձեռք բերված գույքների շնորհիվ կառուցել է երկհարկանի, իսկ 27.7%-ը՝ միահարկ տներ: Դրանք ունեն լավ հարմարություններ և առանձնանում են հետաքրքիր հարդարանքով (տե՛ս աղ. 49):

Հոգևոր մշակույթի այնպիսի բնագավառ, ինչպիսին երաժշտությունն է, որն ունի ուժեղ էմոցիոնալ բնույթ, արտադնացների շրջանում դուրս է գալիս ազգային սահմաններից (տե՛ս աղ. 50):

Գյուղական բնակչության հետ համեմատած՝ այլեթնիկ հանրույթների մշակույթի սպառումն առավել ինտենսիվորեն է ընթանում արտադնացների շրջանում: Եթե առաջինում ազգային երաժշտության ունկնդրումը կազմում է 81.7%, իսկ ռուսականը՝ 7%, ապա երկրորդը՝ համապատասխանաբար 76.7% և 11.3%: Ամշուշտ, այս գործում կարևոր դեր է կատարում այն հանգամանքը, որ նրանք, այլեթնիկ միջավայրում գրկված լինելով ազգային երաժշտության ունկնդրության և դրան ամփոփականորեն հաղորդակցվելու հնարա-

վորությունից, այդ բացը լրացնում են օտար մշակութային արժեքներով: Թե՛ գյուղական բնակչության և թե՛ արտադնացների շրջանում երաժշտության սպառումը անմիջականորեն կապված է տարիքային առանձնահատկությունների հետ: Օրինակ, եթե երիտասարդները հատկապես գերադասում են ռուսական և արտասահմանյան էստրադային երաժշտությունը, ապա մեծահասակները՝ ժողովրդականը:

Աղյուսակ 50
Ազգային և օտար մշակույթի սպառումը (%-ով)

Տարիքային կազմ	բնակչության	Երաժշտություն				
		Աչքաին	Ուսույթ	ԽՍՀՄ-ի ժողովուրդների	Արտասահմանյան	Ընդամենը
18-29	Գյուղական բնակչությունը	68	12	10	10	100
	Արտադնացներ	64	18	8	10	100
30-49	Գյուղական բնակչությունը	86	7	4	3	100
	Արտադնացներ	78	11	6	5	100
50 և բարձր	Գյուղական բնակչությունը	91	2	6	1	100
	Արտադնացներ	88	5	6	1	100
Ընդամենը	Գյուղական բնակչությունը	81.7	7	6.7	4.6	100
	Արտադնացներ	76.7	11.7	6.7	5.3	100

Հոգևոր մշակույթի բաղկացուցիչ տարրերից են նաև ազգային ավանդույթներն ու սովորույթները, որոնք տարրեր ձևերով են դրսևորվում գյուղական բնակչության և արտադնացների տարբեր տարիքային խմբերի շրջանում: Այստեղ որպես կարևոր հիմնախնդիր հանդես է գալիս ավանդականի և նորի փոխհարաբերության հարցի բացահայտումը, որի ընթացքին փորձենք հետևել հարսանեկան ծեսի քննարկման օրինակով: Ըստ ստորև ներկայացված աղյուսակի՝ գյուղական բնակչության մեծամասնությունը՝ 74%, հարսանեկան ծեսերի ժամանակ նախընտրությունը տալիս էր ավանդական ձևին, որի մի շարք բաղադրամասեր պահպանվել էին նաև ժամանակակից պայմաններում: Երևույ-

թի նման կենսունակությունն ունի իր պատմական խոր արմատները. հարսանեկան ծեսը հայոց մեջ ունի հազարամյակների պատմություն: Հարցումներից պարզվել էի, որ արտագնացները հարսանիքը կատարում էին ազգային սովորությունների լրիվ կամ մասնակի պահպանմամբ: Գյուղական ընակչության և արտագնացների կենցաղում տարածված էին նաև հարսանեկան ծեսերի (հարսանեկան փոքր սեղան, որի ժամանակ բացակայում են ավանդականի մի շարք տարրեր), ինչպես նաև հարսանեկան ճանապարհորդության ձևերը: Դրանք գյուղական բնակչության և արտագնացների շրջանում համապատասխանաբար կազմում էին 19.7% և 4%, 21% և 7.3%: Վերոհիշյալ վիճակագրական տվյալները խոսում են այն մասին, որ նշվածները

Աղյուսակ 51

Հարսանեկան ծեսերի նախընտրության ձևերը ամրոց գյուղական բնակչության և արտագնացների շրջանում (%-ով)

Տարի- քային կազմը	Բնակչության	Ազգային սովորությունների լրիվ կամ մասնակի պահպանմամբ	Պարզապես խնջուքի ձևով	Հարսանեկան ճանապարհորդություն	Հարցին բժկաբացել են պատասխանել	Ընդամենը
18-29	Գյուղական բնակչությունը	70	22	7	1	100
	Արտագնացներ	48	26	12	14	100
30-49	Գյուղական բնակչությունը	73	22	4	1	100
	Արտագնացներ	66	19	7	8	100
50 և բարձր	Գյուղական բնակչությունը	79	15	1	5	100
	Արտագնացներ	72	18	3	7	100
Ընդա- մենը	Գյուղական բնակչությունը	74	19.7	4	2.3	100
	Արտագնացներ	62	21	7.3	9.7	100

դեռևս կրում էին սահմանափակ բնույթ և դանդաղորեն էին ամրապնդվում ժողովրդական գանգվածների շրջանում: Խնջույքը և հարսանեկան սեղանը համեմատաբար լայն տարածում ունեին հատկապես երիտասարդների շրջանում (22% և 7%, 26% և 12%): Հար-

սանեկան ճանապարհորդության համար կարևոր պայման էին օտար միջավայրում նրանց տարիների փորձի առկայությունը և մեծ քաղաքների նկատմամբ դրական դիրքորոշումները:

Հարցման արդյունքներով, եթե արտագնա աշխատանքի վայրում ազգային տոները նրանք նշել են արտագնա խմբի անդամներով, ապա խորհրդային տոները՝ տեղի բնակչության հետ: Օրինակ՝ ազգային տոներից նրանց շրջանում շատ տարածված էի Տյառնընդառաջը, Վարդավառը, Ջատիկը, Սուրբ հաչը, իսկ խորհրդայինից՝ փետրվարի 23-ը, Մայիսի 1-ը, Հաղթանակի օրը, Նոյեմբերի 7-ը:

Էթնոսոցիոլոգիական նյութերի վերլուծությունից պարզվում է, որ արտագնա աշխատանքից վերադառնալուց հետո՝ մինչև հաջորդ սեզոնի սկիզբը, արտագնացները տարբեր ձևերով էին անցկացնում իրենց ազատ ժամանակը: Ըստ աղյուսակ 52-ում բերված վիճակագրական տվյալների՝ ազատ ժամանակի օգտագործումն ունի հետևյալ պատկերը.

1) 33.7%-ը զբաղվել է թոթախադով, դոմինո, մարդի, շախմատ և այլ խաղերով,

2) 33.6%-ը դիտել է հեռուստացույց, ունկնդրել ռադիո,

3) 14.7%-ը հաճախել է կինոթատրոն,

4) 13.3%-ը թերթ է կարդացել,

5) 4.7%-ը հաճախել է համերգ, թատրոն:

Որոշակի կապ էի նկատվում ազատ ժամանակի օգտագործման և արտագնացի տարիքային կազմի, ինչպես նաև կրթական մակարդակի միջև: Օրինակ՝ սոցիալական այս գործոններով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ 50 և բարձր տարիքային խմբում ամենօրյա թերթերի ընթերցանությունը ցածր տոկոս էի կազմում:

Նրանք ավելի շատ հետաքրքրվում էին ներընտանեկան կյանքով և ազատ ժամանակը օգտագործում կենցաղային հարցեր լուծելու համար. բնակարանի վերանորոգում, տնտեսության մեջ ընտանիքի մյուս անդամներին օգնություն: Տարիքային այս խմբում մեծ տարածում են վայելում նաև հեռուստացույցն ու ռադիոն (37%): Այս հարցում

համարյա միտուներն են նկատվում 30-49 տարեկան արտագնացների շրջանում: 18-29 տարեկան արտագնացները հիմնականում ունենին հետաքրքրությունների լայն շրջանակ: Մյուս տարիքային խմբերի հետ համեմատած՝ նրանց մոտ բարձր տոկոս էր կազմում կինո հաճախելը (26%):

Աղյուսակ 52

Մշտական բնակավայրում ազատ ժամանակի անցկացման ձևերը (%-ով)

Արտագնացների տարիքային կազմը	Թերթ կարդալ	Ֆառախել կինո	Հաճախել համալսարան Պարզապետ հանգստամայ, թղթախաղ, դոմինո, մարզիկ, շախմատ խաղալ	Հեռուստացույց դիտել	Միջոցառումներ	
18-29	18	26	7	19	30	100
30-49	14	15	4	33	34	100
50 և բարձր	8	3	3	49	37	100
Ընդամենը	13.3	14.7	4.7	33.7	33.6	100

Արտագնացությունը նպաստում էր նաև արտագնա խմբի անդամների միջև կապերի ամրապնդմանը, և նրանց մեծ մասը իրենց ազատ ժամանակը գերադասում էր անցկացնել միասին: Ըստ աղյուսակ 53-ի՝ արտագնացների մեծամասնությունը՝ 57%-ը, հյուր գնալու նախապատվությունը տվել է աշխատանքային ընկերներին, որոնց միջև գոյություն ունեին նաև ազգակցական և դրացիական կապեր: Աշխատանքային ընկերների միջև այդ կապը ամուր էր հատկապես այն արտագնացների շրջանում, որոնք երկար տարիներ միմյանց հետ մեկնել էին արտագնա աշխատանքի: Օրինակ՝ 10-ից բարձր տարիների արտագնացության ստաժ ունեցողների մոտ այն կազմում է 62%:

Արտագնացությունը վերջին հաշվով նպատակ էր հետապնդում ռավարարելու և ընդլայնելու ընտանիքի նյութական հնարավորությունները, որը, ըստ նրանց, կարող էր նպաստել կայուն ընտանիք ունենալուն: Հարցաթերթիկում գետեղված՝ «Ձեր կարծիքով, ի՞նչ է նշանակում լավ ապրել, կամ ի՞նչ է անհրա-

ժեշտ, որ Ձեզ երջանիկ գգաք» հարցերի վերաբերյալ ստացված վիճակագրական տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ արտագնացների արժեքային կողմնորոշման համակարգում առաջին տեղը գրավել է «լավ ընտանիք ունենալու» հանգամանքը՝ 41.7% (տես աղ. 54):

Աղյուսակ 53

Հյուր գնալու նախապատվությունը (%-ով)

Արտագնացության ստաժը (տարիներով)	Այցելություն			Դժվարացել են ընդհանրապես	Ընդամենը
	Բարեկամներին	Հարևաններին	Աշխատանքային ընկերներին		
1-3	17	24	57	2	100
3-6	20	23	56	1	100
6-10	19	16	51	4	100
10-ից բարձր	15	20	62	3	100
Ընդամենը	18	22	57	3	100

Համեմատական կարգով նշենք, որ այս արժեքի ընտրությանը նախապատվություն են տվել նաև մի շարք էթնոսներ՝ էստոնացիները, ռուսները, ուզբեկները, մոլդովացիները¹: Այստեղ կարևոր դեր են կատարում գոյություն ունեցող պատմական կայուն ավանդույթները, որոնք դրսևորվում են ժողովրդի սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկություններում, վարքում, մշակութային կենցաղային բնագավառում, բարեկամական հարաբերություններում²: Այդուհանդերձ, արտագնացության ազդեցությունը հատկապես մեծ էր ընտանիքի վրա: Ինչպես նշվել է վերևում, ընտանիքից արտագնացի երկարատև բացակայությունը առաջ էր բերում հոգեբանական և ռարոյական մի շարք լուրջ հիմնախնդիրներ, ամենից առաջ իաթարում ներընտանեկան կյանքի կանոնավոր ձիթմը:

Աղյուսակ 55-ից ակնհայտ է, որ արտագնացների 34%-ի գնահատմամբ, այն բացա-

¹ Социально-культурный облик советских наций (По материалам этносоциологического исследования), М., 1986, с. 251.

² Арутюнян Ю.В., Национальные особенности социального развития, СИ, N3, 1985, с. 30.

սաբար է անդրադառնում ընտանիքի և նրա անդամների միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների վրա՝ հանգեցնելով հոգեկան կապերի թուլացման, սիրո, փոխըմբռնման բացակայության:

Աղյուսակ 54

Արտագնացների արժեքային կողմնորոշումը՝ ըստ տարիքային կազմի (%-ով)

Տարիքային կազմը	Ունենալ ընտանիք	Սպել հանգիստ՝ առանց հույսերի	Ունենալ լավ հետադարձ աշխատանք	Մարդկանց հարգանքը վայելել	Ստեղծարարություն հաճախ պայմաններ ունենալ	Սպել ապահով. փության մեջ	Դժվարացել են պատասխանել	Ընդամենը
18-29	45	5	2	25	7	16	-	100
30-49	37	15	3	10	11	21	3	100
50 և բարձր	43	5	5	13	7	26	1	100
Ընդամենը	41.7	8.3	3.3	16	8.4	21	1.3	100

Աղյուսակ 55

Ընտանիքի վրա արտագնացության ազդեցության գնահատումը (%-ով)

Տարիքային կազմը	Դրականորեն է ազդում	Բացասաբար է ազդում	Չի ազդում	Դժվարացել են պատասխանել	Ընդամենը
18-29	32	38	28	2	100
30-49	23	45	30	2	100
50 և բարձր	41	19	36	3	100
Ընդամենը	32	34	31.3	2.3	100

Բախվելով այդ երևույթի հետ՝ արտագնացների ընտանիքի անդամները հաճախ տալիս էրն հետևյալ պատասխանները. «Հավանություն չեմ տալիս արտագնացությանը, քանի որ այն ինչպես երիտասարդ ընտանիքների, այնպես էլ երեխաների դաստիարակության գործում հանգեցնում է մի շարք բացասական հետևանքների», «Երևույթն ունի վատ կողմեր: Տեղում աշխատանքի բացակայության և ցածր աշխատավարձի պատճառով

ստիպված երկար ժամանակ կտրվում ենք ընտանիքից, որը շատ դեպքերում բացասաբար է անդրադառնում»: Արտագնացի երկարատև բացակայության ընթացքում ընտանիքի ամբողջ հոգսը մի կողմից ընկնում էր կնոջ ուսերին, մյուս կողմից նրան հուզում էրն նաև ամուսնու ճակատագիրն ու առողջական վիճակը: Այնուհանդերձ, կանայք, ընդհանուր առմամբ, դրական են գնահատել ստեղծված ներընտանեկան հարաբերությունները: Այն ամենից առաջ պայմանավորված էր ընտանիքի հիմնական կերակրողի՝ տան գլխավորի նկատմամբ ունեցած կայուն դիրքորոշմամբ, ընտանիքի անդամների միջև գոյություն ունեցող աշխատանքի ավանդական ձևերի բաժանմամբ, ինչպես նաև հասարակական կարծիքով:

Այդուհանդերձ, արտագնացությունը դառնում էր լուրջ գործոն ընտանիքի հիմքերի ամրության քայքայման առումով, որի հետևանքով գյուղական բնակչության շրջանում հետզհետե աճում էր ամուսնալուծությունների, անկայուն և լքված ընտանիքների թիվը: Որպես փաստ՝ 1984թ. Երևանի և Գյումրիի տարրեր շրջաններից, իսկ 1984-86թթ. Տաշիրի և Գավառի ժողդատարաններից վերցված ապահարգանքների գործերից պարզ է դառնում, որ ամուսնալուծությունների որոշ մասը առնչվում է սեզոնային արտագնացությանը: Այս իրադրությունում ամուսնալուծության համար հանդես է գալիս երկու կարևոր պատճառ. առաջին՝ «ամուսինը» «այնտեղ» (խոսքն ունի) նոր ընտանիք է կազմել, ուզում է բաժանվել, որ ձևակերպի նոր ամուսնությունը, երկրորդ՝ «կինը (ռուս) չի համակերպվել տեղի պայմաններին, վերադարձել է հաղազատ վայրեր»: Նման գործերը Երևանում կազմում էին 1,5%, Գյումրիում՝ 18,8%, Գավառում՝ 8,5%:

Ամուսնալուծությունը բնութագրական էր համարյա բոլոր տարիքային խմբերի համար: Օրինակ՝ 18-29 տարեկան այն արտագնացների տևական բացակայությունը, որոնք մեկնել էին ընտանիքի կազմավորման ընթացքում, ինչպես նաև ամուսիններով միմյանց ընտելանալու և հոգեբանական դժվարու-

թյունները ռադթահարելու, երեխա ունենալու շրջանում, հաճախ հանգեցնում էր ընտանեկան անախորժությունների առաջացման և ամուսնալուծությունների:

Աիջին և ավագ տարիքի արտագնացները երեխաների չափահաս դառնալուց հետո դիմել են ապահարզանի, որի պահանջը հասունացել էր արտագնա աշխատանքի վայրում նոր ամուսնությունը գրանցելու համար: Հաճախ դիտարկվում էր նաև ապակողմնորոշված վարքագիծ, ռարոյական չափանիշներից շեղում: Նրանց վարած երկակի կյանքը հաճախ հանգեցնում էր երկու ընտանիքի ծնավորման. օրինականը՝ տեղում, ոչ օրինականը՝ արտագնա աշխատանքի վայրում: Սա առանձնապես հատուկ էր նրանց, որոնք երկար տարիներ չէին փոխում արտագնացության վայրը:

Վերը նշվածն ընդհանուր զօերով արտացույցել է նաև կատակերգերում.

*Առ կալոշիս թայը, պախա քեզի հիշատակ,
Գարուն եկավ, խոպանա կերթամ,
Կարողա՜ի գամ, կարողա չի գամ,
Եղսո քան:*

*Գացի խոպան՝ մեկ խատ էր,
Էկա տեսա՝ երկու խատ էր,
Էս ինչ ես արել, փափախ ես արել,
Փափախ ես արել, Եղսո քան:*

*Երբ որ ծծեր ջուչնան,
Կարողա ընծի չճանչնան,
Կալոշիս թայը ցույց կտաս,
Նրանք ինծի կճանչնան:*

Գեղարքունիքի ազգագրական մարզում տարածված այս կատակերգը յուրօրինակ երկխոսություն է ամուսնու և կնոջ միջև, որը նկարագրում է նման ընտանիքների սոցիալ-րարոյական կերպարը:

Նյութերի վերլուծությունից պարզվել է, որ այն ռացասարար է անդրադառնում երեխաների դաստիարակության վրա: Ինչպես հայտնի է, երեխայի սոցիալականացումը ծնողներից պահանջում է հսկայական ֆիզիկական և ռարոյական ուժեր: Ճիշտ է, դրան նպաստում էին նաև գյուղական ընկալության շրջանում դեռևս պահպանվող դաստիարակության ավանդական համակարգը և ազգակիցների աջակ-

ցությունը, ռայց ընտանիքից արտագնացի ռացակայությունը, ինչպես նաև մոր համար ազատ ժամանակի պակասը իր հետքն էր թողնում երեխաների դաստիարակության ճիշտ կազմակերպման խնդրում: Սա հաճախ հանգեցնում էր նրան, որ երեխաները դուրս էին մնում ծնողների անմիջական հսկողությունից և ճիշտ չէին կարողանում դասավորել իրենց կյանքի հետագա ընթացքը:

Արտագնացների 45,7%-ի կարծիքով, այն ռացասարար էր ազդում երեխաների դաստիարակության վրա՝ փոխելով նրանց արժեքային կողմնորոշումը (տե՛ս աղ. 56): Տարրեր շրջանների դպրոցների տնօրենների հետ անցկացված հարցումներից պարզվել է, որ ռարծր դասարանցիների որոշ մասը հաճախ լքել է դասերը և հարազատների կամ ծնողների հետ մեկնել արտագնացության, իսկ նրանց որոշ մասն էլ դպրոցն ավարտելուց հետո ընդհանրապես ընկել է արտագնացության ճանապարհը: Երեխաների խաթարված դաստիարակությանն է վերաբերում Շիրակի ազգագրական մարզում գրի առնված հետևյալ կատակերգը.

*Որոշեցինք գնալ խոպան
Ես այնտեղ, կինս՝ այստեղ,
Երեխաները մնացին մեջտեղ,
Ոչ բարով գնացինք խոպան...*

Արտագնացությունը լուրջ հետևանքներ է թողնում գյուղական ընկալության ընդհանուր ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Այն որոշակի փոփոխություններ է առաջացնում ընկալության թվաքանակում՝ հատկապես աշխատունակ հասակի տղամարդկանց շրջանում և հանգեցնում սեռատարիքային կազմի համամասնության խախտման: Օրինակ՝ տարվա որոշակի շրջանում հազարավոր արտագնացների ռացակայության հետևանքով մեծ խզում է առաջանում տղամարդկանց և կանանց քանակական հարաբերակցության միջև: Սրան հավելենք նաև այն, որ մշտապես մեկնողների պատճառով գյուղական ընկալվայրերում առաջանում էր կանանց թվաքանակի գերակշռություն: Նրանք, նախկինի հետ համեմատած, ընտրում էին այնպիսի ընկալվայրեր, որոնք առանձնանում էին առավել

բարեկեցիկ կյանքի պայմաններով: Օրինակ՝ ըստ Գեղարքունիքի մարզի Արուխան գյուղի գյուղապետի տվյալների՝ 1979-85թթ. արտադնա աշխատանքի վայրում մշտական բնակության է մեկնել 52 մարդ, իսկ Շիրակի մարզի Փանիկ գյուղից՝ 91 մարդ (տե՛ս աղ. 57): Եթե առաջինները հիմնականում մշտական բնակություն են հաստատել Սարատովի մարզում, Վոլգոգրադում, Ցելինոգրադում և այլն, ապա մյուսները՝ Իրկուտսկում, Խաբարովսկում, Նովոսիբիրսկում, Օմսկում և այլուր: 1980-ական թթ. Հայաստանից մեծ հոսք է նկատվել հատկապես Կրասնոդարի և Մոսկվայի երկրամասեր, ինչպես նաև Ռոստովի շրջան, որտեղ, բացի շինարարությունից, զբաղվում էին նաև գյուղատնտեսական աշխատանքներով: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ մշտական միգրացիան տեղի է ունենում ազգակցական խմբերով, որոնք օտար միջավայրում ապրում են համախմբված ձևով:

Օրինակ՝ 1960-ական թվականներից սկսած, Շիրակի մարզի Փանիկ գյուղից դեպի Կամչատկա է մեկնել և մշտական բնակություն հաստատել ճառվյալների 10-12 ընտանիք: Ականատեսների վկայությամբ, այդ ընտանիքները ապրել են կողք կողքի՝ ստեղծելով փոքրիկ հայկական թաղամաս:

Աղյուսակ 56
Արտադնաության ազդեցությունը երեխաների դաստիարակության հարցում (%-ով)

Արտադնաության տարիքային կազմը	Դպրավորներն է ազդում	Բացասաբար է ազդում	Չի ազդում	Դժվարությամբ են ազդում	Ընդամենը
18-29	29	49	21	1	100
30-49	35	41	23	1	100
50 և րարծր	35	47	17	1	100
Ընդամենը	33	45.7	20.3	1	100

Տեղում համապատասխան աշխատանքի բացակայությունը, ցածր աշխատավարձը, ինչպես նաև անբավարարվածությունը տեղի մշակութային-կենցաղային պայմաններից արտադնացների շրջանում առաջացնում է դրական դիրքորոշում այլ բնակավայրերում մշտական բնակություն հաստատելու համար: Ըստ

հարցման արդյունքների՝ մոտակա երկու տարվա ընթացքում տեղափոխվելու ցանկություն էր հայտնել նրանց 7%-ը:

Աղյուսակ 57
Անվերադարձ միգրացիայի հեռանկարները՝ ըստ արտադնաության տևողության (%-ով)

Արտադնաության տարիները	Այն	Հն	Դեղորայքային օգնություն	Ընդամենը
1-3	7	91	2	100
3-6	8	92	-	100
6-10	7	92	1	100
10-ից րարծր	6	93	1	100
Ընդամենը	7	92	1	100

Արտադնաության գործընթացը հանրապետության բնակչության հաշվեկշիռում առաջ է բերում բացասական մնացորդ, ստեղծում իրական նախապայմաններ նրա մեխանիկական հոսքի ձևավորման համար: Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ արտադնաության գործում վիճակագրական հաշվառման թերությունների պատճառով հաճախ նրանց զգալի մասը դասվել է անվերադարձ միգրանտների կատեգորիային: Օրինակ՝ Գավառի և Արթիկի տարածաշրջաններում 1985թ. 156 արտադնացների 68%-ը, առանց հաջորդող գրանցման և միգրացիայի թեթիկ լրացման, ժամանակավոր գրանցվել է արտադնա աշխատանքի վայրում:

Արտադնաությունը անբավարար ազդեցություն է թողնում արտադնա առողջական վիճակի վրա: Արտադնացների կողմից անընդհատ փոփոխվող աշխարհագրական տարածքները և, բնականաբար, տարբեր բնակիչայական պայմանների առկայությունը բացասաբար են անդրադառնում օրգանիզմի հարմարվողականության վրա, որը կենսաբանական առումով հետազայում թողնում է լուրջ հետևանքներ. նրանց օրգանիզմը ձեռք է բերում սեզոնային դիսբալանսություն՝ տարվա որոշակի շրջանում հարմարվելով ինտենսիվ և ծանրաբեռնված աշխատանքին, մյուս սեզոնին՝ օրգանիզմի լարվածության թուլաց-

մանը և հանգստին: Մասնագետների գնահատմամբ՝ «... հարցվողների միայն 5%-ն է, որ աշխատանքից հետո հոգնածություն չի զգացել. 18%-ը քիչ է հոգնել, մեծ մասը իր հոգնածությունը գնահատել է շատ բարձր (54%) կամ սահմանային (23%) և նույնիսկ ընթրել չի ցանկացել»¹:

Բացի արտահայտված գերհոգնածությունից, բժիշկների վկայությամբ, 6 արտագնացներից 1-ը տառապում է պարանոցի, ստամոքսի ցավերով, հոդացավերով: Տարածված են նաև այլ հիվանդություններ, որոնք հաճախ ճակատագրական են դառնում ընտանիքի համար: Արտագնացների առողջական վիճակի վատթարացմանը նպաստել է նաև արտագնա աշխատանքի վայրում բնակարանային և կանոնավոր կենցաղային պայմանների բացակայությունը. ապրում էին վազոններում, հին շենքերում, խարխուլ բնակարաններում: Ճիշտ է, արտագնացները այս հանգամանքին առաջնակարգ նշանակություն չէին տալիս, սակայն այն գերծանրարեոնված աշխատանքից հետո մեծ նշանակություն ունի ուժերի վերականգնման համար:

Անշուշտ, վերը քննարկվածը կարող է բացասաբար ազդել արտագնացի կյանքի միջին տևողության վրա: Անվտանգության բացակայության, դրա կանոնների կոպիտ խախտման հետևանքով արտագնացները հաճախ են ենթարկվել արտադրական վնասվածքների. նրանք աշխատանքի ընթացքում տեմպերատուրայի ապահովման համար հաճախ «ռիսկի» են դիմում և անտեսում անվտանգության տարրական կանոնները՝ ստանալով ծանր կոտրվածքներ, երբեմն արձանագրվել են նաև մահացության դեպքեր: «Արտագնացությունը, - նշում են նրանց

հարազատները, - մեզ ծանոթացրեց ցինկից դագաղի հետ»: Օրինակ՝ 1960թ. մինչև 1986թ. Տաշիրի շրջանի Անծավան գյուղից դժբախտ պատահարների հետևանքով մահացել է 43 մարդ, իսկ Գավառի շրջանի Սարուխան գյուղից՝ 24 մարդ: Ահապահների տարիքը չի գերազանցել 30-ը:

Արտագնացներին հուզում էր նաև նրանց աշխատանքային ստաժի հարցը: Խորհրդային աշխատանքային օրենսդրությամբ երկարատև անընդմեջ աշխատանքային ստաժ ունեցողների համար նախատեսվում էին մի շարք սոցիալական արտոնություններ և առավելություններ: Նրանք, բնականաբար, չէին կարող օգտվել դրանից, քանի որ արտագնացության պատճառով աշխատանքային ստաժը ընդհատվում էր²: Այս վիճակից դուրս գալու համար որոշ մասը հաճախ դիմում էր տարբեր միջոցների և անընդմեջ աշխատանքային ստաժը պահպանելու համար «համաձայնության» էր գալիս ձեռնարկության դեկավարների հետ:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերը շարադրվածը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ արտագնացության էթնոսոցիալ գծերի ձևավորումը պայմանավորված էր այլ էթնիկ միջավայրում նրանց աշխատանքային գործունեության և տեղի բնակչության հետ ակտիվ և երկարաժամկետ միջանձային շփումներով: Դրանք որոշակի ազդեցություն էին թողնում արտագնացի վրա՝ զգալի փոփոխություններ առաջացնելով կենցաղա-մշակութային հարաբերությունների ոլորտում: Արտագնացությունը հանգեցնում էր սոցիալ-ժողովրդագրական լուրջ հետևանքների, վերածվում ընտանիքի ամրությանը սպառնացող վտանգի:

¹ Шабанова М.А., указ. соч., с. 51.

² Там же, с. 52.